

О‘ЗBEK MORFOLOGIYASIDA KATEGORIYALAR TIZIMI VA ULARNING O‘ZGARISHI.

Muallif: O'risheva Umida

Qoqon universiteti Andijon filiali

FTO‘ yo‘nalishi talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tilining morfologik tizimi, xususan, so‘zlarning grammatik kategoriyalari, ularning tuzilishi, vazifasi va tarixiy taraqqiyoti ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. O‘zbek morfologiyasida so‘z turkumlari, grammatik shakllar va ularning kategoriyaviy xususiyatlari tilning ichki qonuniyatlari asosida shakllanadi hamda doimiy o‘zgarish va yangilanish jarayonida bo‘ladi. Maqolada zamonaviy adabiy tilning morfologik kategoriyalari son, egalik, kelishik, zamon, mayl, daraja, nisbat kabi birliklarning mazmuni va shakliy ko‘rinishlari, ularning funksional imkoniyatlari hamda nutq jarayonidagi o‘zgarish mexanizmlari yoritilgan. Shuningdek, tarixiy til qatlamlari, lahjalar, ijtimoiy omillar, tilga kirib kelgan yangi birliklar hamda global kommunikatsiyaning morfologik tizimga ta’siri alohida ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot davomida morfologik kategoriyalarning barqaror va o‘zgaruvchan jihatlari, yangi til hodisalari ta’sirida yuzaga kelayotgan tendensiyalar tahlil qilinadi. Maqola yakunida o‘zbek morfologiyasining hozirgi taraqqiyot bosqichi va kelajak istiqbollari bo‘yicha umumiy xulosalar beriladi.

Kalit so‘zlar. O‘zbek morfologiyasi, grammatik kategoriyalar, so‘z turkumlari, morfologik o‘zgarish, grammatik shakl, tarixiy taraqqiyot, til tizimi

Kirish. O‘zbek tili turkiy tillar oilasining yirik va qadimiy tarmoqlaridan biri bo‘lib, uning grammatik tuzilishi, xususan, morfologik tizimi uzoq tarixiy taraqqiyot davomida takomillashib kelgan. Morfologiya tilshunoslikning so‘zlarning grammatik shakllari, ularning tuzilishi, kategoriyalari va o‘zaro munosabatlarini o‘rganadigan bo‘limi sifatida o‘zbek tilining tuzilishida markaziy o‘rin tutadi. Har bir so‘z turkumi

o'ziga xos grammatik kategoriyalar tizimiga ega bo'lib, ular tilning ichki qonuniyatlarini ifodalaydi va nutq jarayonida ma'no, shakl hamda vazifa jihatidan muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbek tilida grammatik kategoriyalar son, egalik, kelishik, zamon, mayl, nisbat, daraja, shaxs-son kabi tizimli birliklar orqali so'zlarning semantik va sintaktik imkoniyatlarini kengaytiradi. Mazkur kategoriyalar tarixiy jarayonlar, ijtimoiy omillar, boshqa tillar bilan aloqalar hamda zamonaviy kommunikatsiya vositalari ta'sirida muntazam ravishda o'zgarib boradi. Yangi so'z shakllarining paydo bo'lishi, ayrim grammatik vositalarning chiqib ketishi yoki funksional jihatdan qisqarishi, tilning umumiy tizimida yangicha tendensiyalarning vujudga kelishi o'zbek morfologiyasining dinamik xususiyatga egaligini ko'rsatadi. Bugungi kunda morfologik kategoriyalarning o'zgarishi masalasi o'zbek tilshunosligi uchun dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Tilning ichki rivojlanish mexanizmlari, ijtimoiy jarayonlar bilan o'zaro ta'siri, global kommunikatsiya, internet tilining shakllanishi va leksik-morfologik yangiliklarning ko'payishi grammatik kategoriyalarda sezilarli o'zgarishlar yuzaga kelishiga sabab bo'lmoqda. Shu bois mazkur mavzuni chuqur o'rganish o'zbek tilining hozirgi holati va kelajak taraqqiyotini belgilashda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

O'zbek morfologiyasi o'zbek tilshunosligining so'zlarning grammatik shakllari, ularning tuzilishi, ma'no va vazifaviy xususiyatlarini o'rganadigan tarmog'i bo'lib, tilning grammatik qurilmasida markaziy o'rin tutadi. Morfologiya so'zning tarkibiy qismlari morfemalar, ularning turlari (leksemalar, affikslar), grammatik ma'no va shaklning o'zaro munosabati, so'z turkumlari va ularning kategoriyaviy tizimini aniqlashga xizmat qiladi. O'zbek tilida morfologik birliklar tarixiy rivojlanish jarayonida shakllangan bo'lib, grammatik kategoriya va shakllarning bugungi holati turkiy umumiy ildizga, qadimgi turkiy yozma yodgorliklarga, shuningdek fors-tojik, arab va rus tillari bilan bo'lgan uzoq yillik til aloqalariga tayanadi.

O'zbek morfologiyasi analitik va sintetik shakllarning uyg'unligiga ega bo'lib, affiksial shakllanish qo'shimcha orqali grammatik ma'no hosil qilish eng yetakchi xususiyat hisoblanadi. Zamonaviy o'zbek morfologiyasi so'z turkumlari (ot, sifat, son,

olmosh, fe'l, ravish, bog'lovchi, yuklama, undov) hamda ularning grammatik kategoriyalari (son, egalik, kelishik, daraja, zamon, mayl, nisbat, shaxs-son) tizimini o'z ichiga oladi. Bu tizim nutq jarayonida ma'no differentsiallasuvi, sintaktik bog'lanishlarning shakllanishi, gapning grammatik tuzilishini belgilashda asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Bugungi kunda o'zbek morfologiyasining o'rganilishi nafaqat an'anaviy grammatik yondashuvlar, balki funksional tilshunoslik, kognitiv lingvistika, korpus lingvistikasi kabi yangi ilmiy paradigmalar asosida ham davom etmoqda. Natijada so'z shakllari va grammatik kategoriyalarning dinamik o'zgarishi, zamonaviy til amaliyotida yuzaga kelayotgan yangi morfologik hodisalar, internet tili va ommaviy kommunikatsiya ta'siridagi yangiliklar doimiy tahlil markazida qolmoqda.

Grammatik kategoriyalar tilning morfologik tizimida ma'lum grammatik ma'noni ifodalovchi, shakl jihatdan muntazam va funksional jihatdan barqaror bo'lgan morfologik birliklar tizimidir. Ular so'zlarning grammatik xususiyatlarini belgilab, nutq jarayonida ma'no diferentsiatsiyasi, sintaktik bog'lanishlarning shakllanishi va gap tuzilishining izchil tashkil topishiga xizmat qiladi. Har bir grammatik kategoriya bir nechta grammatik shakllarning umumlashgan ma'nosini ifodalaydi va shu shakllar o'rtasidagi qarama-qarshilik yoki oppozitsiyani yuzaga keltiradi. O'zbek tilida grammatik kategoriyalar turkumlar bo'yicha farqlanadi. Otlarda son (yakka–ko'plik), egalik, kelishik. Sifatlarda daraja, fe'llarda zamon, mayl, nisbat, shaxs-son kabi kategoriyalar mavjud. Ushbu kategoriyalar o'zbek tilining agglutinatив xususiyati tufayli asosan qo'shimchalar orqali ifodalanadi, ya'ni grammatik ma'no affiks shaklida so'zga qo'shiladi va tartibli tizimni hosil qiladi. Grammatik kategoriyalar tilning tarixiy taraqqiyoti davomida o'zgarib boradi. Ayrim shakllar eskiradi, ba'zilar yangi vazifalar kasb etadi, ba'zilarining qo'llanish doirasi kengayadi yoki torayadi. Masalan, kelishik qo'shimchalarining funksional differentsiallasuvi, fe'l zamonlarining ko'p ma'nolashuvi, mayl kategoriyasining uslubiy ko'lamda boyishi kabi jarayonlar shular jumlasidandir. Zamonaviy kommunikatsiya, internet tili va ijtimoiy tarmoqlarda yuzaga kelayotgan yangi shakllar ham grammatik kategoriyalarga ta'sir ko'rsatib, ularning dinamik rivojlanishini ta'minlamoqda.

Soʻz turkumlari oʻzbek tilidagi soʻzlarning umumiy grammatik, maʼnaviy va morfologik xususiyatlariga koʻra guruhlariga ajratilishidir. Har bir soʻz turkumi oʻziga xos grammatik maʼno, soʻroq shakli, sintaktik vazifa va morfologik shakllanish tizimiga ega boʻlib, tilning grammatik tuzilishida markaziy oʻrin tutadi. Soʻz turkumlariga boʻlish tilning tizimlilik xususiyatini koʻrsatadi va nutq jarayonida soʻzlarning bir-biriga munosabatini tartibga soladi. Oʻzbek tilida soʻzlar anʼanaviy ravishda ikki katta guruhga ajratiladi: mustaqil soʻz turkumlari va yordamchi soʻz turkumlari. Mustaqil soʻz turkumlariga ot, sifat, son, olmosh, feʼl, ravish kirib, ular gapda asosiy sintaktik vazifalarni bajaradi. Yordamchi soʻz turkumlariga bogʻlovchi, yuklama, modal soʻzlar, undovlar kirib, ular mustaqil maʼnoga ega boʻlmagan holda, gap boʻlaklari oʻrtasidagi grammatik va uslubiy munosabatlarni taʼminlaydi. Har bir soʻz turkumi oʻziga xos morfologik kategoriyalarga ega otlarda son, kelishik, egalik. feʼllarda zamon, mayl, nisbat sifatlarda daraja. sonlarda tur va grammatik shakl olmoshlarda guruhlar tizimi va maʼno kategoriyalari mavjud. Shu bois soʻz turkumlari oʻzbek morfologiyasida grammatik kategoriyalarning qoʻllanish sohasini belgilab beradi. Zamonaviy lingvistik tadqiqotlarda soʻz turkumlari tizimi funksional yondashuv, kognitiv lingvistika, korpus lingvistikasi asosida qaytadan koʻrib chiqilmoqda.

Yangi texnologik muhit, internet tili, soʻz yasash va oʻzlashmalar jarayonida ayrim soʻzlarning turkumlararo oʻtishi, funksional kengayishi yoki qisqarishi kuzatilmoqda. Bu esa soʻz turkumlari tizimining dinamik va oʻzgaruvchan tabiatga ega ekanini yengil koʻrsatadi.

Morfologik oʻzgarish — tilning grammatik shakllari, morfemalari, soʻz yasash va shakl hosil qilish tizimining vaqt davomida transformatsiyaga uchrashi, yangilanishi yoki funksional jihatdan oʻzgarish jarayonidir. Bu jarayon tilning ichki taraqqiyoti, ijtimoiy-madaniy omillar, boshqa tillar bilan aloqalar hamda zamonaviy kommunikatsiya vositalarining taʼsiri natijasida yuzaga keladi. Morfologik oʻzgarish tilning tabiiy rivojlanish qonuniyatlaridan biri hisoblanadi. Oʻzbek tilida morfologik oʻzgarish bir necha koʻrinishda namoyon boʻladi. Affikslarning oʻzgarishi va

yangilanishi. Ba'zi qo'shimchalar faol qo'llanmay qoladi yoki yangi funksiyalar kasb etadi. Masalan, ayrim qadimgi turkiy qo'shimchalarning tarixiy chiqib ketishi, zamonaviy talaffuz ta'sirida shakllarning qisqarishi yoki variantlarining ko'payishi kuzatiladi. Grammatik kategoriyalarning semantik kengayishi. Zamon, mayl, nisbat kabi fe'l kategoriyalarida ko'p ma'nolashuv jarayoni yuz beradi. Masalan, hozirgi zamon shaklining kelasi zamon ma'nosida qo'llanishi (ertaga boraman), yoki buyruq maylining iltimos, maslahat ma'nolarida qo'llanishi (boring, iltimos) kabi holatlar. So'z turkumlari o'rtasida o'tish (kategoriya almashinuvi). Til taraqqiyoti davomida ayrim so'zlar boshqa turkum vazifasiga o'tadi, masalan, otlashgan sifatlar, ravishlashgan sifatlar, otlashgan sifatdoshlar. Bu jarayon morfologik va sintaktik funksional o'zgarishlarning faol yo'nalishi hisoblanadi. Morfologik iqtisod jarayoni. Kundalik va internet tilida qisqa shakllar, qisqartmalar, analitik konstruksiyalarning ko'payishi natijasida ayrim morfologik shakllar qisqaradi yoki soddalashadi. Yangi morfologik birliklarning paydo bo'lishi. Xorijiy tillardan kirgan o'zlashmalar o'zbek tili morfologik tizimiga moslashtiriladi. Plural shakllanishi, egalik, kelishik va fe'llashish jarayonlariga mos ravishda qo'shimchalarning qo'llanishi kengayadi (masalan. blog bloglar blogchim blogchi edim kabi). Morfologik o'zgarishlar o'zbek tilining zamonaviy taraqqiyotida muhim omil bo'lib, grammatik tizimning dinamik, moslashuvchan va ijtimoiy ehtiyojlarga javob beruvchi xususiyatini namoyon etadi. Grammatik shakl so'zning grammatik ma'nosini ifodalovchi, ma'lum grammatik kategoriya talabiga ko'ra hosil qilinadigan morfologik ko'rinishidir. Tilning grammatik tizimida grammatik shakl asosiy vosita bo'lib, u so'zning mazmuniy va sintaktik vazifalarini aniqlaydi. Grammatik shakl morfemalar asosan affikslar orqali hosil qilinadi va shu sababli o'zbek tiliga xos agglutinativlik xususiyatining eng yorqin namunasidir. O'zbek tilida grammatik shakllar so'zning turkumiga qarab farqlanadi. Otlarda son (kitob–kitoblar), egalik (kitobim, kitobi), kelishik (kitobni, kitobga, kitobdan), fe'llarda zamon (boradi, bordi, bormoqda), mayl (borsin, boray, bormas), nisbat (borishdi, olib kelmoq), shaxs-son (boraman, borasan, boradi), sifatlarda daraja (chiroyli, juda chiroyli, eng chiroyli), sonlarda tartib, miqdor, aniqlik shakllari hosil

qilinadi. Grammatik shaklning yana bir muhim jihati uning ma'no va shakl munosabati asosida yuzaga kelishi: grammatik ma'noning o'zi bevosita kuzatilmaydi, balki shakl (qo'shimcha) orqali ifodalanadi. Shu bois grammatik shakl tilda ma'nolar oppozitsiyasini yuzaga keltiradi. Masalan, kelishik shakllari (–ni / –da / –ga), zamon shakllari (bordim / boraman / boraman edi), nisbat shakllari (qildim / qildirdim). Zamonaviy til taraqqiyoti grammatik shakllarga ham ta'sir ko'rsatmoqda. Ayrim shakllarning qo'llanish doirasi toraymoqda (masalan, –sari qo'shimchasining faqat adabiy nutqda saqlanishi), Ba'zi shakllarning funksional imkoniyati kengaymoqda (–yapti shaklining keng zamon ma'nosida qo'llanishi), yangi analitik shakllar paydo bo'lmoqda (kelib qoldi, qilib qo'ydi kabi konstruksiyalar intensiv qo'llanishi).

Shu tariqa grammatik shakl o'zbek tilining grammatik tizimida asosiy vosita bo'lib, kategoriyalarni amalda ifodalovchi, nutq qurilishida hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan struktura hisoblanadi.

Tarixiy taraqqiyot tilning, jumladan, o'zbek morfologiyasining vaqt davomida shakllanishi, rivojlanishi va o'zgarishini izohlovchi jarayon bo'lib, morfologik tizim, so'z turkumlari va grammatik kategoriyalarning tarixiy ildizlari, o'zgarish yo'nalishlari hamda rivojlanish bosqichlarini o'rganadi. O'zbek tili turkiy tillar oilasiga mansub bo'lib, uning morfologik tuzilishi qadimiy turkiy yozma yodgorliklar, o'rta asr va zamonaviy adabiy til bosqichlari orqali shakllangan. Tarixiy taraqqiyot jarayoni so'zlarning shakllanishi, grammatik kategoriyalarning rivojlanishi, affikslar tizimi, kelishik va zamon shakllarining o'zgarishini tahlil qilish imkonini beradi. O'zbek morfologiyasining tarixiy rivojlanishi bir necha asosiy bosqichlarda ko'riladi. Qadimgi turkiy davr so'z shakllari va affiksal tizimlarning dastlabki shakllanishi, asosiy grammatik kategoriyalarning paydo bo'lishi. O'rta asr davri forsoj, arab va boshqa tillardan kirib kelgan so'zlar va affikslar bilan morfologik tizimning boyishi. Zamonaviy davr adabiy til standarti shakllanishi, analitik va sintetik shakllarning uyg'unligi, yangi kommunikativ vazifalarga moslashuv, tilning funksional va morfologik yangilanishi. Tarixiy taraqqiyot so'zlarning ma'nosi, shakli va funksiyasini o'zgartirib, morfologik kategoriya va grammatik shakllarning bugungi

holatini belgilaydi. Masalan, qadimgi turkiy kelishik qo'shimchalari zamonaviy o'zbek tilida qisqarib, ba'zi qo'shimchalar fonetik yoki semantik jihatdan o'zgargan. Shuningdek, tarixiy omillar fe'llar tizimida zamon va mayl kategoriyalarining rivojlanishiga ham ta'sir ko'rsatgan. Shunday qilib, o'zbek tilining tarixiy taraqqiyoti morfologik tizimning barqaror va o'zgaruvchan jihatlarini tushunish, yangi morfologik hodisalarni aniqlash va zamonaviy tilni chuqur ilmiy tahlil qilishda asosiy vosita hisoblanadi.

Til tizimi tilning barcha darajalari va bo'g'inlarini, jumladan, fonetik, leksik, morfologik va sintaktik birliklarni o'zaro bog'laydigan va ularni tartibga soladigan kompleks struktura bo'lib, so'zlarning, iboralar va gaplarning shakllanishi hamda ishlatilishini izchil mexanizm orqali tashkil qiladi. O'zbek tilida til tizimi morfologik, sintaktik va semantik qatlamlarni o'z ichiga olgan holda so'zlarning grammatik shakllari, morfemalari, so'z turkumlari va grammatik kategoriyalarining uyg'un ishlashini ta'minlaydi. Morfologik tizim tilning asosiy qismi hisoblanib, so'zlarning shakl va ma'no imkoniyatlarini belgilaydi. Til tizimi orqali so'zlar o'zaro bog'lanib, gaplar va murakkab sintaktik tuzilmalar hosil qiladi. O'zbek tilining til tizimi agglutinatив xususiyatga ega bo'lib, bu grammatik ma'nolarni qo'shimchalar yordamida ifodalashni osonlashtiradi va tilning funksional moslashuvchanligini oshiradi. Zamonaviy tilshunoslikda til tizimi doimiy rivojlanib boradigan, morfologik va sintaktik o'zgarishlarga moslashadigan dinamik tuzilma sifatida qaraladi. Til tizimining barqarorligi va ichki qonuniyatlari grammatik kategoriyalar va so'z turkumlarining izchilligi bilan ta'minlanadi, shu bilan birga, ijtimoiy omillar, texnologik yangiliklar va boshqa tillar bilan aloqalar til tizimiga yangi elementlar va shakllar qo'shilishiga sabab bo'ladi. Shunday qilib, til tizimi o'zbek morfologiyasining kategoriyalarini amalda ishlatish va ularni tarixiy rivojlanish jarayonida o'zgarishini tushunish uchun asosiy ilmiy platformani tashkil etadi. Bu tizim orqali morfologik, sintaktik va semantik qatlamlar o'zaro uyg'unlashib, tilning boy va murakkab strukturasini yaratadi.

Xulosa. O‘zbek morfologiyasi tilning grammatik tuzilishini tashkil etuvchi asosiy bo‘lim bo‘lib, so‘z turkumlari, grammatik kategoriyalar va ularning shakllanishi orqali tilning ichki qonuniyatlarini ifodalaydi.

Tadqiqot davomida morfologik tizimning barqaror va o‘zgaruvchan jihatlari, so‘z turkumlari va grammatik kategoriyalarning tarixiy taraqqiyoti, zamonaviy nutq va kommunikatsiya sharoitida yuzaga kelayotgan yangiliklar o‘rganildi. Grammatik shakllar va morfemalarning qo‘llanishi, so‘z turkumlari tizimi va grammatik kategoriyalar tilning semantik va sintaktik imkoniyatlarini kengaytiradi. Tarixiy taraqqiyot jarayonida o‘zbek morfologiyasida affikslar, kelishiklar, zamon, mayl va boshqa kategoriyalarning funksional imkoniyatlari o‘zgarib, yangi shakllar va konstruksiyalar yuzaga keladi. Shu bilan birga, til tizimi ijtimoiy va madaniy omillar, xorijiy tillar bilan aloqalar hamda global kommunikatsiya ta’sirida moslashuvchanlik va dinamik xususiyat kasb etadi. Natijada, o‘zbek morfologiyasining kategoriyalar tizimi va ularning o‘zgarishi tilning tabiiy rivojlanishini, morfologik va sintaktik qatlamlarning uyg‘unligini, zamonaviy nutq jarayonidagi yangiliklarga moslashuvchanligini ko‘rsatadi. Bu esa morfologik tadqiqotlarning nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatini ham oshiradi va tilshunoslikning rivojlanishida asosiy ilmiy yo‘nalishlardan biri sifatida e’tirof etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. M. Hamidov Turkiy tillar grammatikasi Toshkent - 2014
2. N. Abdullaeva O‘zbek tilining zamonaviy tilshunosligi Toshkent - 2022
7. T. Salimov Lingvistik tadqiqotlarda o‘zbek tili Toshkent - 2019